

JOSEP MASSOT I MUNTANER

Menorca dins el dominó mediterrani (1936-1939)

Institut Menorquí d'Estudis
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
2009

Pròleg

Les obres generals que tracten de la guerra civil que va assolar l'Estat espanyol entre el juliol de 1936 i l'abril de 1939 acostumen a dir que les Illes Balears hi van tenir un paper secundari, i ho remarquen d'una manera especial pel que fa a Menorca, base naval de primer ordre desaproveitada per la República, que gairebé només hi surt esmentada a causa de la duríssima i absurda repressió que hi va tenir lloc al començament de la guerra i per la suposadament estranya capitulació de l'illa el febrer de 1939, amb la intervenció del creuer anglès *Devonshire*.¹ Algun cop, aquesta capitulació és explicada d'una manera totalment inexacta, com quan algú ha parlat de «la sublevació de les tropes de la ciutadella de Maó a favor de Fran-

1. Per posar un exemple il·lustre, el sotssecretari del Ministeri de Defensa republicà Antonio Cordón assegura a les seves memòries *Trayectoria (Recuerdos de un artillero)* (París 1971), 446-447, tot fent al·lusió a una visita del general Rojo a Maó: «Refiero este episodio en sus detalles porque, aunque entonces no pudiera relacionarlo, como es natural, con hechos posteriores, creo que no dejase de tener relación con uno de los del último período de la guerra que todavía no ha sido aclarado: la intervención inglesa en la rendición de Menorca que había de suceder unos dos meses después. El viaje que Negrín ordenó hacer a Rojo ¿respondía de algún modo a conversaciones secretas que hubiera tenido con el Gobierno inglés, en el sentido de asegurar a éste con datos concretos sobre la defensa de Mahón que no se instalarían allí los italianos por la fuerza? No conozco ningún dato que pueda responder a esta pregunta que muchas veces me he hecho» (cf. també *ibid.*, 454). És evident que no hi hagué cap intervenció de Negrín ni de Rojo en la capitulació de Menorca, per les raons que explicarem més endavant.

co el 8 de febrer [de 1939]»,² confonent les ciutats de Maó i de Ciutadella, o bé, fent referència a aquesta revolta de Ciutadella, s'afirma caòticament que el capità Marcelino Rodríguez rebé a trets, «dentro del palacio de los condes de Terre [sic] Saura», el comandant Joan Thomàs, «y el capitán resulta herido, pero a su vez es muerto el comandante Thomas Riutor, consiguiendo hacerse con el mando, marchando hacia Mahón, en los altos de las Ferrerías se enfrenta contra fuerzas adictas a la República, mandadas por el comandante D. Jaime Palou Massanet, quien solicita refuerzos y a las 13,30 aparece la aviación nacional, disparando la CDA y averiando el aparato del teniente Arturo Facchini, que debe efectuar un aterrizaje de emergencia; los republicanos son bombardeados y finalmente se llega a un acuerdo, al día siguiente se entrega la isla a los nacionales y se permite la evacuación de unas 450 personas en el crucero inglés *Devonshire* y otras 77 en la motonave *Carmen Picó*»,³ o bé que «el general comandante de l'aviació legionària de Balears s'assabenta que el coronel Useleti es troba al davant de la rebel·lió de la guarnició militar de Ciutadella i que es dirigeix cap a Maó».⁴ I no manca alguna història de Menorca que asseguri encara, contra

2. José Miguel SANTACREU SOLER, *L'inici de la desfeta del govern Negrín i el pla d'evacuació dels socialistes de Rodolfo Llopis pel port d'Alacant*, dins J. M. SANTACREU (ed.), *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant, març de 1939* (Alacant 2008), 43.

3. Juan BLÁZQUEZ MIGUEL, *Historia militar de la guerra civil española*, VI (Madrid 2008), 254. Com ha estat prou explicat, l'oficial mort en l'assalt del palau del comte de Torre Saura, comandància militar de Ciutadella, fou Rodríguez, i Thomàs hi resultà ferit i no pogué continuar al capdavant dels seus homes. Jaume Palou Massanet era un brigada, que el juliol de 1936 es posà al costat de la República i que fou nomenat cap del Regiment d'Infanteria núm. 37 de Menorca pel també brigada Pere Marquès, autoanomenat governador militar interí de l'illa. Aprofitem l'avinentsa per recordar que l'aleshores comandant Palou no fou assassinat per la cinquena columna de Maó, com assegura Manuel D. BENAVIDES, *La escuadra la mandan los cabos* (Mèxic, D. F. 1976), 504, sinó que fou detingut, sotmès a consell de guerra i afusellat el 18 de febrer de 1939 (Antoni PONS MELIÀ, *Víctimes del silenci* (Menorca 2001), 42).

4. Jean-Jacques JORDI, *La migració menorquina al final de la guerra civil, segons els fons de l'Arxiu d'Ultramar d'Aix en Provence i de l'Arxiu Departamental de Marsella. Els episodis del Devonshire i de la Carmen Picó*, «Revista de Menorca», 1996, pàg. 133.

totes les evidències: «El alzamiento nacional de Ciudadela, el 8 de febrero de 1938, devuelve la normalidad a Menorca».⁵

En realitat, les Illes Balears van tenir un paper de primer ordre tot al llarg de la guerra des del punt de vista militar, molt important pel que fa a Mallorca, portaavions estable des del qual van sortir els aparells italians i alemanys que bombardejaven el litoral mediterrani i hi controlaven el tràfic marítim, i base naval avançada, amb submarins que atacaven tot allò que es movia a la mar i en un moment determinat refugi de tota la flota franquista, que en féu el centre del bloqueig del *Mare Nostrum*. I més encara, la seva situació estratègica per controlar les comunicacions dins un mar que aleshores era essencial per a les grans potències que dominaven Europa —Anglaterra i França— va fer que entre el 1936 i el 1939 Mallorca, Menorca i Eivissa tinguessin un protagonisme constant a les cancelleries europees i donessin lloc a negociacions de sotamà, a reunions secretes dels estats majors conjunts i a comentaris ininterromputs a la premsa, que sovint reflectien intervencions als parlaments europeus o neguits més o menys confessats de la seva diplomàcia, desitjosa d'evitar que Mallorca i Menorca es convertissin en bases permanents dels italians i dels alemanys, enemics declarats d'Anglaterra i de França i que, si més no pel que fa a Itàlia, no amagaven les seves ambicions imperialistes sobre el Mediterrani.

Durant tots els anys de la guerra, doncs, Mallorca i sobretot Menorca formaren part d'un joc subtil de dominó per part de les grans potències del moment, on el moviment d'una peça o d'una altra era decisiu per mantenir l'equilibri mediterrani o per desestabilitzar-lo, i lògicament, malgrat les grans promeses dels italians que no tenien cap interès a mantenir bases permanents a les Illes Balears i malgrat les declaracions tranquil·litzadores dels anglesos que tot plegat no afectava els seus interessos estratègics, durant tot aquest temps hi hagué una preocupació constant —a vegades dissimulada i a vegades

5. Fernando MARTÍ CAMPS, *Breve introducción a la historia de Menorca* (s. ll., 1971), 238.

expressament manifestada— davant l'augment de la presència italiana a Mallorca, que en un moment determinat es complicà amb l'arribada d'un nucli de la Legió Còndor alemanya a Pollença, i davant la possibilitat que més endavant aquesta presència es pogués estendre també a Menorca, amb la qual cosa els feixistes de Mussolini haurien tingut els mitjans per tallar el contacte vital entre França i les seves colònies del nord d'Àfrica i, encara que en general els anglesos s'estimaven més no parlar-ne gaire, per amenaçar l'eix Gibraltar-Malta, d'una importància decisiva per a la flota britànica.

Aquest llibre, nascut de més de trenta anys de recerques ininterrompudes sobre la guerra civil a les Illes Balears —visites com un microcosmos del que passava arreu de l'Estat espanyol— i sobre el paper que hi van desenvolupar els italians —establerts a Mallorca a partir de l'agost de 1936—, vol posar en relleu la presència decisiva i constant —bé que en general discreta i sovint amagada o camuflada— de Menorca a les cancelleries mediterrànies i vol donar les claus per a la capitulació de l'illa el 1939, gràcies a una intervenció decidida i decisiva del govern anglès, que comptava a Mallorca amb una peça importantíssima, el cònsol Alan Hillgarth, ben aviat enviat, quan el govern britànic va reconèixer el govern de Franco, a l'ambaixada britànica de Madrid, on va tenir igualment un lloc de primer ordre, bé que a l'hora de la veritat restava sempre amagat i dissimulat.

L'extraordinària informació a la qual he pogut tenir accés —procedent de Mallorca, de França, d'Anglaterra i d'Itàlia— em permet, al mateix temps, d'oferir un bon nombre de notícies noves sobre la situació de Menorca durant els anys de la guerra i sobre els plans traçats des de Mallorca per a la seva ocupació per la força, que afortunadament no es van dur a la pràctica. Sempre que m'ha estat possible, he situat aquesta informació dins el que ja sabem fins ara, gràcies a les excel·lents contribucions d'historiadors menorquins o relacionats amb Menorca, citats a les notes corresponents i a la bibliografia final. De tota manera, he pogut constatar que queden encara molts de buits per al coneixement exhaustiu d'aquests anys de

la guerra civil, que no sempre m'ha estat possible d'omplir, atès que l'objectiu d'aquesta recerca no era l'estudi de l'organització militar de l'illa, ni de la vida quotidiana de la Menorca del 1936 al 1939. Queda, doncs, pendent, un treball aprofundit als arxius militars —que permetria de precisar i de completar la nòmina dels caps i oficials de l'illa i les seves vicissituds— i als arxius civils, seguint la pauta de les valuoses aportacions d'Ignacio Martín Jiménez.

Dedico aquesta obra —que ha nascut de dues conferències fetes a l'Institut Menorquí d'Estudis de Maó i al Cercle Artístic de Ciutadella, els dies 21 i 22 de novembre de 2008— als meus grans amics Josefina Salord i Àngel Mifsud, que m'han acollit sempre amb tota la cordialitat i que m'han fet conèixer i estimar de prop tots els racons d'una illa meravellosa que els mallorquins en general tenim massa oblidada. Josefina Salord, de més a més, m'ha estimulat, d'ençà que la conec, a ocupar-me de temes menorquins, m'ha tingut sovint al corrent de l'extensa bibliografia sobre guerra civil que ha anat sortint aquests darrers anys a Menorca i m'ha permès de conèixer treballs més antics que no havia tingut mai entre les mans, com ara el número del setmanari gràfic nacionalsindicalista «Fotos», de Sant Sebastià, que l'11 de març de 1939 va dedicar un ampli reportatge a Ciutadella amb motiu de l'ocupació de Menorca per les tropes franquistes.⁶ D'altra banda, vull expressar també el meu agraïment a dos amics desapareguts recentment, el menorquí Andreu Murillo, que vaig conèixer fa molts anys en unes jornades sobre les illes del Mediterrani a Cuixà i amb qui vaig parlar hores infinites —a Cuixà mateix, a Montserrat, a Mallorca i a Menorca— de la guerra que ell havia viscut de petit des de Maó i de la qual coneixia un per un tots els detalls, i el castellà trasplantat a València José Luis Gordillo Courcières, amb qui vam fer una gran amistat per correspondència i que va tenir la generositat de fer-me arribar,

6. Aquesta revista procedeix del fons de l'antiga Impremta des Racó, de Ciutadella, i ha estat possible d'aconseguir-la gràcies a la gentilesa de Rosa Herrera Piris.

uns quants anys abans de la seva mort, un extraordinari dossier, procedent dels papers del general Enric Puig —capità d'Estat Major a Mallorca durant la guerra civil i més endavant establert a València—, que faig servir de cap a cap al text i als apèndixs d'aquesta obra.

He de donar, encara, un cop més les gràcies més sinceres a Hilari Ragner, monjo historiador de Montserrat, que durant una de les seves estades a Roma va voler fer-me fotocopiar tota una carpeta referent a Menorca, pràcticament no utilitzada fins avui, que jo havia detectat a través d'una ràpida nota de l'excel·lent llibre de Coverdale sobre la intervenció italiana en la guerra civil espanyola. Gràcies a la documentació que hi figura, podem saber moltíssimes més coses sobre la reacció dels italians davant la iniciativa anglesa per aconseguir la capitulació pacífica de Menorca i coneixem diversos informes que ens demostren que els italians es preocupaven constantment per saber què hi passava, bé que a vegades els seus espies eren ben poc de fiar.

Amb aquest llibre compleixo, si més no en part, una promesa que s'havia anat allargant excessivament: l'estudi de la repercussió a les Illes Balears de l'enfrontament entre les grans potències i el paper que van tenir dins la política mediterrània anterior a la Segona Guerra Mundial. Espero que relativament aviat podré complir una altra promesa que també s'ha anat allargant massa: presentar una nova síntesi del paper de Mallorca com a base aeronaval mediterrània, en la qual lògicament hi haurà informació complementària sobre l'actuació dels italians i dels alemanys a Mallorca i a Eivissa, i també a Menorca mateix, objecte de freqüents bombardeigs i d'algun canoneig de l'esquadra «nacional».

Montserrat, 23 de desembre de 2008.

J. M. i M.

Taltabull, Marianna, 177
 Taltavull Estrada, Bartomeu, 32, 48, 53
 Tarradellas i Macià, Montserrat, 59
 Tenllado Gallego, Federico, 134
 Thomàs Riutort, Joan, 8, 13, 67, 72, 83, 84, 85, 92, 186, 191, 194-195, 207-208, 221-222
 Thomàs Riutort, Miquel, 208
 Tomàs Ritor, tinent, vegeu Thomàs Riutort, Joan
 Torre Saura, comte de, 8, 85
 Torres Hernández, Bartolomé, 134
 Torres i Ribas, Joan, 52-53, 179, 205, 206
 Tudurí, Antoni, 171
 Tuñón de Lara, Manuel, 63
 Turró i Martínez, Antoni, 215
 Ubieta, vegeu González de Ubieta, Luis

Useletti, Alfonso, 8, 67-68, 84, 203, 204
 Usseletti, coronel, vegeu Useletti, Alfonso

Valbuena, Ángel, 68, 83, 84, 146, 152-154, 167, 198, 203, 214, 223
 Valle y Jover, Luis del, 131, 169
 Vallori Coll, Lorenzo, 67, 195
 Vaquer Pons, Bernat, 132
 Victori, Adele, vegeu Victory, Adela
 Victory, Adela, 177
 Vidal i Barraquer, Francesc, 72
 Villa, José, 174
 Viñas, Ángel, 56, 57
 Viola, Guido, 77
 Viollis, Andrée, 143-154
 Visquera, Pedro, 171
 Vorochilov, 218
 Yagüe, Juan, 77, 223

Índex general

Pròleg	7
I. Dues illes enfrontades	13
II. L'Estat Major mallorquí davant Menorca	21
III. L'espionatge dels italians i dels anglesos	49
IV. Menorca, focus de conflicte internacional	56
V. Una capitulació induïda	63
VI. Repercussions internacionals de la capitulació de Menorca	71
VII. La versió franquista de la capitulació	81
VIII. Conclusió	94

APÈNDIXS

1. Projecte de desembarcament a Menorca elaborat a la Comandància Militar de les Balears (començament del 1937?)	103
2. Informe de Francisco Bastarreche a l'almirall Juan Francisco Valderrama sobre les possibilitats d'un desembarcament a Menorca (Palma, 4 d'octubre de 1937)	113
3. Informació sobre l'illa de Menorca recollida per la «Segunda Sección (Información)» de la «Región Aérea de Baleares» (1937-1939)	124

4. Informe sobre Menorca, procedent de Comandància Militar de les Balears, sense data (1937)	155
5. Informe sobre Menorca redactat pel C.T.V., Ufficio «I», enviat al Ministeri d'Afers Estrangers de Roma pel coronel Gambarà (8 de novembre de 1937)	167
6. Notícies sobre Menorca procedents de fugitius de Maó, enviades per la Prefectura de Gènova al cap de la Policia de Roma (13 d'octubre de 1937)	176
7. «Telespresso N. 209792» del Ministero degli Affari Esteri d'Itàlia adreçat a diverses ambaixades, al Ministero Cultura Popolare i al Gabinetto Ufficio Spagna sobre els «sacerdots assassinats pels roigs a Menorca» (amb registre del 8 de març de 1938)	179
8. Informe del cònsol d'Itàlia a Palma, F. Ramondino, al ministre d'Afers Estrangers, Galeazzo Ciano, sobre la capitulació de Menorca i els bombardeigs italians sobre l'illa (15 de febrer de 1939)	180
9. Informe secret enviat a «Marina, Roma» des de la Missione Navale del C.T.V., Barcelona, 15 de febrer de 1939, referent a la rendició de Menorca	187
10. Informe del cònsol d'Itàlia a Palma, F. Ramondino, adreçat a Ciano, amb complements sobre l'ocupació de Menorca (18 de febrer de 1939)	190
11. «Telespresso» enviat pel cònsol italià a Palma, R. Ramondino, al Ministeri d'Afers Estrangers de Roma i a l'Ambaixada d'Itàlia a Sant Sebastià (9 de març de 1939)	197
12. <i>La liberación de la isla de Menorca. Apuntes de la «Historia» marxista en Ciudadela</i> , per «Spectator» (11 de març de 1939)	205
13. Informe del cònsol R. Ramondino a Ciano sobre la situació a Menorca durant el règim «roig» i després de l'ocupació franquista (10 de març de 1939)	209
Bibliografia	227
Índex onomàstic	235